

Medievistika a marxismus: úvodní zamyšlení

Proměna politických poměrů po skončení druhé světové války výrazným způsobem zasáhla i do osudů a podob historiografie v Polsku a Československu. Nástup nových politických sil, jež se vehementním způsobem chopily moci, měl zcela zásadní vliv i na novou podobu soudobého dějepiscectví. Za hlavní a v raném období prakticky jediný možný interpretační přístup byl považován historický materialismus, opírající se o světodějné názory Karla Marxe, Friedricha Engelse, V. I. Lenina a J. V. Stalina.

Dějepisectví, jež již od antiky plnilo úlohu argumentu pro přítomnost, získalo po roce 1945 v propagandistické rovině na významu. Historici, kteří se měnili v ideology nových režimů, měli objevovat tradice dělnického hnutí, počátky třídních bojů a revolučních řešení třídních konfliktů směřujících k nevyhnutelnému vytvoření spravedlivé a rovné komunistické společnosti. Ideology historického materialismu a marxismu-leninismu byli především historici moderních dějin konce 19. a první poloviny 20. století. Protože se však lidovědemokratické společnosti, zaklínající se snem o socialismu v království svobody, ve svém radikálním historismu vztahovaly nejen k nedávné minulosti, ale stejně tak i ke středověku, nebyla dopadů a vlivu historického materialismu ušetřena ani medievistika.

Historiografie počátku druhé poloviny 20. století se centralizovala. V oné centralizaci se historické bádání, volající po odhalení historických zákonitostí, jež prý buržoazní dějepiscectví ve svém faktografickém pojetí přehlíželo či zastíralo (nemluvě o tolik zdůrazňovaném vědomém falšování dějin), mělo věnovat jak vědě, tak výchově nových, historicky uvědomělých generací. Vědeckou rovinu měla zajišťovat po sovětském vzoru založená akademie věd, v níž historické ústavy patřily k největším a nejvlivnějším. Je proto svým způsobem s podivem, že v čele pražského a varšavského historického ústavu akademie věd stanuli ryzí medievisté.

Společným jmenovatelem studií v knize *Marxismus a medievistika: společné osudy?*, jež vychází z pracovního zasedání *Marxismus a medievistika: společné osudy? – Marksizm i mediewistyka: wspólne losy?*, které proběhlo 25. října 2019 a na jehož konání se vzájemnými silami podílely Centrum medievistických studií, Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a Uniwersytet Warszawski v rámci programu Strategie AV 21, je marxismus a jeho vliv na historické myšlení v českém a polském prostředí druhé poloviny 20. století.

Autoři, kteří přispěli do této knihy, se zamýšleli nejen nad ingerencí historického materialismu do medievistického bádání, do volených témat, přístupů i interpretací, ale zároveň se i ptají, zda měla česká a polská medievistika ve vztahu k marxismu ve druhé polovině 20. století společné osudy, či naopak zda tyto medievistiky kráčely spíše svébytnou cestou. Institucionální podmínky nahrávají představě, že osudy musely být v mnoha ohledech velmi podobné. Pokud se však podíváme na českou a polskou medievistiku tohoto období podrobněji, objevuje se celá řada odlišností. Příčin tohoto stavu shledáváme hned několik: odlišná recepce marxismu v první polovině 20. století, generační rozdíl mezi koryfeji historického bádání, vědecká aktivita marxistických historiků, kteří nebyli členy komunistické strany, porážka či naopak vítězství dogmatického marxismu na metodologických konferencích, izolace či otevřenost vůči západní medievistice marxistického i nemarxistického ražení apod. I přes tyto nesporné a velmi významné odlišnosti však zároveň existovaly mnohé podobnosti: trestání vězením medievistů za jejich politické názory, dominance medievistů ve vysokých funkcích, přeexponované antiněmectví apod. A před závorku je třeba vytknout skutečnost, že v 50. a 60. letech čeští a polští medievisté zkoumali stejná témata: počátky raně středověkého státu, zrod služebné organizace, modernizaci 13. století, charakter a průběh třídních bojů, všeobecnou či první krizi středověku, husitství jako antifeudální hnutí apod.

Úvodní dva příspěvky knihy *Marxismus a medievistika: společné osudy?* jsou věnovány obecnému rámci marxistického dějepiscetví v Polsku po roce 1945. Rafał Stobiecki ve studii *Historiografia marksistowska w Polsce* vychází z teze, že po čtyřicet let představoval marxismus dominující a vládou privilegovaný způsob myšlení o dějinách. Podle autorova názoru by však bylo zjednodušující, redukovat celé dějiny historiografie v komunistickém období na úvahy o důsledcích prosazení marxistických, přesněji řečeno marxisticko-leninských vzorů, neboť na rozdíl od Sovětského svazu a většiny dalších zemí východního bloku nezískalo polské dějepiscetví, s výjimkou krátkého období tzv. klasického stalinismu (od přelomu 40. a 50. let do roku 1956), status „jediné historiografie“. Po říjnovém táni

v roce 1956 se marxismus stal, i když byl nadále mocně podporován státními orgány, „pouze“ jednou z teoretických inspirací přítomných v polském dějepisectví. Stobiecki v této souvislosti předkládá úvahy o vlivu marxismu na vývoj polské historiografie po druhé světové válce, o způsobech jeho chápání a o dlouhodobých důsledcích aplikace tohoto modelu pro historiografickou praxi.

Tadeusz P. Rutkowski v návaznosti na Stobieckého text ve stati *Polscy mediewiści w obliczu stalinizmu (1948-1955)* ukazuje, že polská medievistika byla v poválečném období mezi vůdčími historiky výrazně zastoupena, což zásadním způsobem ovlivnilo podobu polských středověkých dějin během stalinistického období let 1948–1956. Ideologický tlak komunistických úřadů podle autora nepochybně posílil vliv historiků (S. Arnold, E. Maleczyńska, K. Maleczyński, M. Małowist, J. Sieradzki) připravených podporovat vliv marxismu v historické obci. Nejdůležitější roli však sehrála skupina badatelů kolem Tadeusze Manteuffla, jimž se podařilo zabránit úplné ideologizaci polského dějepisectví. Podobu polské vědy výrazně ovlivnila nově zřízená instituce (Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego), jež měla koordinovat výzkum počátků polského státu. Fakticky se jí totiž podařilo propojit skutečně vědecké zkoumání dějin hmotné kultury s ideologickými potřebami státních úřadů. Zapojením vědeckých kapacit do tohoto výzkumu (H. Łowmiański, K. Maleczyński, T. Manteuffel, K. Tymieniecki) se v konečném důsledku dařilo v letech 1948–1956 omezovat negativní dopady vládní politiky na podobu polské vědy.

V českém prostředí představuje specifický problém pronikání marxismu do archeologického bádání. Jiří Macháček se ve studii *Marxisti, pseudomarxisti a neomarxisti v české archeologii* zamýšlí nad různými podobami jeho vlivu na archeologické interpretace. Vyčleňuje přitom pět fází: předmarxistické období do roku 1948; rané období zmatených či naivních pseudomarxistů (J. Böhm a spol.): 1948–1968; normalizační období konformních pseudomarxistů (B. Chropovský a spol.): 1969–1989; izolovaný výskyt autentických („metodologických“) marxistů (E. Neustupný, V. Nekuda, P. Charvát): 1961–1989; postmarxistické a neomarxistické období: od roku 1989. V obecné rovině na základě svých zkušeností a reflexí konstatuje, že marxismus v mnohém konvenuje archeologickému přístupu ke zkoumání minulosti, neboť materialismus je vetknut do samotné podstaty archeologického myšlení, které lidskou společnost nahlíží skrze artefakty. Především z těchto důvodů nemůže podle jeho soudu zůstat archeologie vůči marxismu rezistentní.

Problematické státních ingerencí do výzkumu raného středověku je věnována studie Piotra Węcowského *Między nauką a polityką, między histo-*

ria a archeologia. Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953). Autor se v ní zaměřil především na činnost instituce (Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego), která byla zřízena v souvislosti s přípravou výročí tisíce let od vzniku polského státu a vyvíjela svoji činnosti v letech 1948/1949-1953, tzn. v době nejintenzivnějšího stalinistického teroru v Polsku. Podle Węcowského se jednalo o největší humanitně zaměřený interdisciplinární projekt polské vědy 20. a 21. století. V čele této instituce stál historik Aleksander Gieysztor společně s archeology Kazimierzem Majewským a Zdzisławem Rajewským. Cílem této instituce bylo vnášet do polské vědy marxistickou metodu a jednoznačně prokázat slovanskou minulost Slezska a Pomořanska, tedy území přičleněných k Polsku v roce 1945. I přes intenzivní pokusy využít činnosti této instituce ve stranické propagandě se archeologům a historikům podařilo zachovat jí vědecký charakter a nepodlehnout vnějším tlakům. Přestože celá řada historiků a archeologů, kteří se podíleli na její činnosti, vyznávala a prosazovala marxismus, z jejich aktivit nebyli vyloučeni ani badatelé uvažující jiným způsobem. Dokonce se v tomto vrcholně ideologickém období stávala útočištěm pro celou řadu vědců pronásledovaných komunistickým režimem.

Marxismus našel svůj výrazný otisk i ve studiu šlechty, a to jak v českém, tak v polském prostředí. Studie Andrzeje Marca *Średniowieczne rody rycerskie jako przedmiot krytyki historiografii marksistowskiej lat pięćdziesiątych XX wieku* si klade za cíl vysledovat genezi výkladu pojmu „rytířské rody“ v polské historiografii s důrazem na odlišné interpretace a badatelské spory. Pro mnohé badatele stalinského období se rytířstvo stalo zosobněním feudalismu, z čehož vyplynulo, že bylo vesměs traktováno negativně. Rovněž studie Roberta Novotného *Nepřátelé státu, nepřátelé lidu, nepřátelé revoluce. Šlechta v marxistické medievistice* se vyrovnává s negativním obrazem šlechty, jaký mu především ve vztahu k předrevoluční společnosti a k husitské revoluci přisoudila česká marxistická historiografie 50. let. Detailně se v této souvislosti zabývá inspiračními zdroji interpretací Františka Grause a především Josefa Macka, stejně jako rozkladem výkladového modelu, kteří tito dva koryfeje marxistického dějepisectví vypracovali. Pro mladší období Novotný poukazuje na pokus přetransformovat v 70. a 80. letech studium šlechty do tzv. marxistické nobilitologie. Za překvapivý důsledek marxistického přístupu k dějinám šlechty v období normalizace považuje bezděčné zpochybnění teorie pauperizace šlechty Miloslavem Polívkou.

Panovnickému prostředí, jež se ve 14. století mocensky střetávalo se šlechtou, je věnována studie *Pozycja władcy w opinii polskiej historiografii*

marksistowskiej Boženy Czwojdrak. Autorka ve svém textu odhaluje, jak polští historici lavírovali mezi marxistickou ideologií, jež kladla důraz na masy v opozici vůči individualitám, a analytickým badáním zaměřeným na činy panovníků, resp. na proměnu jejich postavení v pozdně středověké společnosti. Jako příklad badatelů, kteří se podřídili oficiální marxistické ideologii, uvádí Ewu Maleczyńskou, která tímto postojem zpochybnila své vlastní předválečné výzkumy. Někteří polští vládcové ale byli i přes preferování historické úlohy lidových mas historiografií hodnoceni pozitivně, například Vladislav Jagiełło, jenž byl všeobecně oslavován jako vítěz nad řádem německých rytířů. Jiní panovníci, například Kazimír Veliký, ačkoli byli oceňováni za některé své činy, nemohly být celkově hodnoceni pozitivně, protože prováděli expanzivní politiku vůči středověké Rusi.

Do prostředí venkovských vrstev nás zavádí studie Piotra Guzowského *Chłopi, czynsze i pieniądze w marksistowskich opisach kolonizacji niemieckiej*. Autor se v ní zabírá marxistickým způsobem výkladu modernizace selských hospodářství v souvislosti s nástupem a rozvojem německého práva. Guzowski vychází z analýzy práce Z. Kaczmarczyka a M. Sczanieckého *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej* z roku 1951, jež byla založena na marxistické teorii funkce feudální renty. Zamýšlí se nad recepcí zideologizovaného modelu, předloženého v této knize, v četných studiích a monografiích týkajících se německé kolonizace a venkovského hospodaření a konstatuje jak jeho slepé přejímání, tak jeho kritickou reflexi či otevřené odmítání.

Marxistická metodologie pronikala do českého i polského prostředí prostřednictvím sovětských impulzů. Plně to platí pro téma raně buržoazní revoluce. Martin Nodl ve studii *Husitství jako raně buržoazní revoluce* ukazuje, jakým způsobem právě sovětská debata o charakteru německé selské války a německé reformace ovlivnila myšlení českého filozofa a historika Roberta Kalivody. Ten ve svém revizionistickém čtení Engelse dospěl k názoru, že husitská revoluce splňuje všechny aspekty raně buržoazní revoluce a že je třeba ji řadit do stejné fáze buržoazních revolucí jako německou reformaci. Kalivodovy názory se střetávaly jak s interpretacemi českých medievistů, tak především s představami východoněmecké medievistiky, pro niž se téma německé reformace a německé selské války jako raně buržoazní revoluce stalo od počátku 60. let 20. století stěžejním, a zásadním způsobem ovlivňovalo celý východoněmecký historiografický diskurz. Důraz na jedinečnost německé reformace ve svém důsledku vedl ke kolektivnímu (téměř) odmítnutí Kalivodových interpretací ve východním Německu.

Jiný aspekt sovětské medievistiky zkoumá Jitka Komendová ve studii *Marxismus a kulturní dějiny středověké Rusi. Koncept ruské předrenesance*.

Autorka konstatuje vlivy marxismu na tvorbu Dmitrije Sergejeviče Lichačova, jenž kulturní dějiny středověké Rusi 14.–15. století interpretoval jako tzv. předrenesanci. Lichačov poprvé s konceptem ruské předrenesance vystoupil v polovině 40. let, kdy ji provázal se stalinistickou tezí o Moskevské Rusi jako „jednotném ruském národním státu“. V poststalinské epoše Lichačov svůj koncept modifikoval a pevně jej provázal s výkladem univerzálních dějin N. I. Konrada. V tomto marxistickém rámci pak Lichačovův koncept předrenesance přežil bez výraznějších změn až do 90. let. Teprve tehdy se jej Lichačovovi propagátoři snažili vyvázat z marxistického paradigmatu, čímž ale celý koncept ztratil původní teoretický základ a interpretační logiku.

Především v polském prostředí byl v 50. letech 20. století kladen obzvláštní důraz na marxistické studium dějin Slezska. Této problematice jsou v knize věnovány dvě poslední studie, jež poukazují na úskalí těchto nových, či někdy pouze zdánlivě nových výkladů a interpretací. Przemysław Wiszewski se ve studii *Jak czescy husyci stali się aktualnym problemem historii socjalistycznej Polski? Ewa Maleczyńska i obecność husytów na Śląsku* zaobírá osobou vratislavské medievistky Ewy Maleczyńskiej ve 40. a 50. letech. Maleczyňská tehdy vystupovala jako přední polská znalkyně husitství, jež tomuto antifeudálnímu hnutí přisoudila jednoznačně třídní charakter. V souvislosti s jejím konceptem husitství však Wiszewski trefně upozorňuje na proměny jejích názorů ohledně národního charakteru tohoto revolučního hnutí. Na konci 50. let se ale autorka přestala husitství věnovat, podle Wiszewského patrně z toho důvodu, že si byla vědoma vlivu stalinského způsobu myšlení na její vlastní interpretace.

David Radek ve studii *Mezi nacionalismem a marxismem. Slezská knížata pozdního středověku optikou poválečné polské historiografie* nahlíží na slezskou tematiku poněkud jinou optikou. V centru jeho zájmu stojí historici (E. Maleczyńska, K. Maleczyński, R. Heck a další) působící na vratislavské univerzitě, jež se stala hlavním centrem výzkumu slezských dějin v poválečném Polsku. Přestože byl dominantním teoretickým východiskem pohledu na polské dějiny marxismus, Radek se na základě rozboru děl vratislavských historiků snaží prokázat, že navzdory marxistické rétorice u nich v celé řadě aspektů nedošlo k výraznějšímu interpretačnímu posunu oproti staršímu bádání, jež bylo výrazně ovlivněno nacionalismem a polsko-německým antagonismem. Důraz na myšlenkovou kontinuitu s předválečnou polskou historiografií tak do jisté míry zpochybňuje obecně rozšířené představy o výrazně marxistickém charakteru vratislavské medievistiky 50. let.

Knih *Marxismus a medievistika: společné osudy?* si rozhodně neklade za cíl řešit vztah marxismu a medievistiky v českém a polském prostředí kom-

plexním způsobem. Autoři jednotlivých studií se dotkli pouze některých, byť pečlivě volených témat, jež v některých aspektech odrážejí obdobnost, v jiných naopak rozdílnost vzájemných osudů. I přes toto omezení však zde představené zkoumání problematiky pronikání a recepce marxismu v medievistickém bádání, především v 50. letech, nabízí nové možnosti pro kritickou reflexi dnes neprávem zapomenuté kapitoly českého a polského dějepisectví 20. století.

Martin Nodl – Piotr Węcowski